УДК 81’373.4

Ф.И. Таһирова

СҮЗ ЧИКЛӘРЕН БИЛГЕЛӘҮ МӘСЬӘЛӘСЕ
(катлаулы конструкцияләрне сүзлектә вокабула итеп бирү яссылыгыннан)

Статья посвящена анализу различных критериев разграничения сложных языковых конструкций, сходных по форме, но разных по их морфологическому, синтаксическому и лексическому статусу. Проблема особенно актуальна с точки зрения лексикографии, так как каждая языковая единица проходит отбор и фиксируется в словаре именно согласно этим особенностям. Рассматриваются различные критерии дифференциации составного слова, словосочетания и фразеологической единицы. Среди них выделяются наиболее часто предлагаемые различными исследователями графический, фонетический, структурный, синтаксический и др. критерии. Все они рассматриваются с точки зрения приемлемости к татарскому языку, действенности и степени важности.

Ключевые слова: лексикография, слово, сложное слово, словосочетание, границы слова, критерии.

Татар лексикографиясе соңгы елларда зур уңышларга иреште, дип әйтергә нигез бар. Ул, сүзлекләрнең басылып чыгуыннан, аларның сан ягыннан үсүеннән генә гыйбарәт булмыйча, яңа басылган һәм төзелеп килгән сүзлекләрнең сыйфатын күтәрүдә, эчтәлеген камилләштерүдә дә чагылыш таба. Хәтта икенчесе бәлки әһәмиятлерәктер дә.

Сүзлекнең сыйфаты нәрсә белән билгеләнә дигәндә, беренче чиратта, ул аның лексикографик стандартларга – материалның бирелешендә эзлеклелек, системалылык, төгәллек кебек принципларга туры килүендә. Бу аспекттан бәяләгәндә яңадан төзелгән һәр сүзлек, элегрәк эшләнгәннәргә караганда, бер адым булса да алга китәргә тиеш.

Икенчедән, сүзлектә теркәлгән материал да аның лексикографик белешмәлек буларак сыйфатын чагылдыра торган фактор. Теркәү берәмлеген тәшкил иткән сүзләр төрле тел берәмлеге булырга мөмкин, шулай да күпчелек сүзлектә мәкалә башы итеп сүз алына. Бу мәкаләдә сүзлектә теркәлергә тиешле берәмлекләрне сайлап алу, тагын да төгәлрәк итеп әйткәндә, кайсы берәмлекләрне бирергә, кайсыларын бирү – ялгыш, һәм бу сайлап алу нинди критерийләргә таянып башкарылырга тиеш дигән сорауларга җавап бирү бурычы куелды. Бу сорауларның ни кадәр катлаулы һәм әһәмиятле булуын сүзлек төзү практикасы күрсәтә, һәм аларның чишелеше турыдан-туры сүзлекнең сыйфатын һәм лексикографик яктан, һәм эчтәлеге ягыннан күтәрә торган фактор.

Төгәлрәге, проблема нәрсәдән гыйбарәт соң? Татар теле сүзлекләрендә әле 2000 елларга кадәр вокабула итеп, ягъни баш

сүз, мәкалә башы итеп бербөтен, ягъни кушылып язылган, яки парлы конструкция генә теркәлә иде. Мәсьәләгә болай якын килүнең һәм практик яктан, һәм теоретик яктан бик үк дөрес булмавы ачыкланды. Практик яктан зыяны шул: сүзлектә бирелгән башка берәмлекләр, я берәр махсус билге, я шрифт белән аерып, төп сүзнең мәкаләсе эчендә килә иде, ә бу эзләүне катлауландыра һ.б. кыенлыклар тудыра. Теоретик яктан исә аларның статусы билгеләнмичә калу, төрле статустагы берәмлекләрнең беррәттән, берничек тә аерелмыйча бирелүе, тиеш булмаган конструкцияләр алыну кебек проблемалар кала. Болар барысы да, үз чиратында, түбәндәге мәсьәләләрне хәл итүгә бәйле:

– Сүз (гадәттә тезмә сүз) белән ирекле сүзтезмәне аеру;

– Сүз (гадәттә тезмә сүз) белән фразеологик берәмлекне аеру;

– Фразеологик берәмлек белән ирекле сүзтезмәне аеру.

Бу мәсьәләләр һәм теоретик, һәм практик яктан мөһим саналалар. Бүгенге көндә әлеге проблема теоретик яктан шактый җентекле тикшерелгән дип әйтә алабыз. Рус тел белемендә ул күптән өйрәнелә. Турыдан-туры шушы мәсьәләгә багышланган хезмәтләрдән түбәндәгеләрне атарга мөмкин: О.С. Ахманованың «К вопросу об отличии сложных слов от фразеологических единиц» мәкаләсе һәм шул ук авторның «О разграничении слова и словосочетания» исемле докторлык диссертациясе; Г.А. Бобрикның «К определению признаков сложного слова» мәкаләсе һәм «Сложные слова и словосочетания в отношении к общим для них и различающим признакам» дигән темага диссертациясе. Төрки тел белемендә Н.М. Маматовның «Об отличии сложных слов от синтаксических сочетаний» мәкаләсеннән берникадәр мәгълүмат алырга мөмкин. Бу мәсьәлә кайбер галимнәрнең (Ф.Ә. Ганиев, В.Г. Егоров, Л.Ж. Жабелова, А.А. Юлдашев, З.Г. Ураксин, Т.М. Гарипов, Г.Н. Семенова һ.б.ның) кушма сүзләргә багышланган хезмәтләрендә дә кузгатыла. Биредә тагын Г. Х. Ахунҗановның «Татар теленең идиомалары» монографиясен һәм башка гомумирәк характердагы хезмәтләрне атарга була. Күрүебезчә, бу өлкәдә тикшеренүләр бара, әмма мәсьәлә хәл ителгән дияргә иртәрәк әле.

Охшаш төзелмәләрне берберсеннән аеру мәсьәләләре, нигездә, сүз турындагы гомуми теориягә карый. Бу өлкәдә рус лингвистлары А.М. Пешковский, А.И. Смирницкий, А.А. Реформатский, В.В. Виноградов, Л.В. Щерба, шулай ук Леонард Блумфилд, Эдуард Сепир, Луи Ельмслев кебек чит ил галимнәре зур өлеш кертәләр. Югарыда билгеләнгән мәсьәләләрне чишү дә сүз турындагы гомуми теориягә таянырга тиеш. Аларның асылы ике проблемага кайтып кала:

1) сүз чикләрен билгеләү;

2) сүзнең үзтәңгәллеге.

Әлеге тикшеренү шуларның беренчесенә – сүз чикләрен билгеләү критерийларына багышлана. Турыдан-туры шушы өлкәдә эшләгән галимнәр «Нәрсә соң ул сүз?», «Нинди берәмлекне сүз дип санарга?», «Сүзне нәрсә бил-

гели?» дигән сорауларга төрлечә җавап бирәләр һәм, сүзне сүз итеп тану өчен кирәк булган критерий буларак, төрле билгеләрне күрсәтәләр. Аларның кайберләренә кыскача күзәтү ясап үтик. Күпчелек галимнәр тарафыннан түбәндәгеләр күрсәтелә:

а) график критерий; язылыш критерие. *Сүз* ике бушлык арасындагы график билгеләр җыелмасын тәшкил итә. Кимчелеге – тел берәмлеге буларак сүзгә туры килми, чөнки аерым компонентлардан торган сүзләр булса да, алар сүз буларак танылмый. Алар тезмә сүзләр түгел, мәсәлән: рус телендә: *поодиночке* һәм *в одиночку*; немец телендә: *aufstehen* һәм *stehe auf* һ.б. Кыскасы, катлаулы төзелмәләрнең статусы аларның язылышына карап билгеләнә алмый, киресенчә, язылышы аларның статусына туры китерелергә тиеш. Башкача әйткәндә, бу кушылып язылган, димәк, бу – кушма сүз, дип автомат рәвештә кабул итә алмыйбыз, ә, киресенчә, бу – кушма сүз, чөнки билгеле таләпләргә туры килә, шуңа күрә кушылып язылырга тиеш, дип раслый алабыз;

ә) фонетик критерий шулай ук абсолют була алмый, чөнки басым, пауза кебек билгеләр үзгәрүчән. Мәсәлән, мөстәкыйль басымы булмаган сүзләр, өстәмә басымлы берәмлекләр, үзгәрүчән логик басым, синтагма басымы һ.б. факторлар бу очракта исәпкә алынмый;

б) структур критерий. П.С. Кузнецов: «*Сүз* бүленмәс бербөтенне тәшкил иткән авазлар эзлеклелеге, аның элементларын мәгънәгә зыян китермәслек итеп бүлеп, алмаштырып, урынын үзгәртеп булмый», – дип раслый [Кузнецов, 2003]. Әлеге критерий татар теленә чынлап та туры килә һәм күп кенә берәмлекләрне аеру өчен төп критерий була ала. Мәсәлән, *кызыл каз* «фламинго» мәгънәсен белдерә. Ә *кызылрак каз – каз кызыл – сары каз* яки *кызыл үрдәк* кебек үзгәртүләр кертү «фламинго» мәгънәсенең юкка чыгуына китерә. Димәк, *кызыл каз* конструкциясе тел берәмлеге буларак сүз статусына ия.

Ләкин бу критерийны да күп кенә башка телләргә карата кулланып булмый, мәсәлән, рус телендә: *никто* һәм *ни у кого*: *читаю – буду долго читать – я читать буду* һ.б.;

в) морфологик критерийны А.И. Смирницкий кертеп җибәрә. Аның фикеренчә, *сүз* һәр морфологик категорияне, һәр грамматик форманы ала, ә сүзнең аерым кисәге яки сүзтезмә сан, килеш һ.б.ш. белән төрләнә алмый [Смирницкий, 1954]. Мәсәлән: *кызыл каз* «фламинго» – *кызылга казга* була алмый, *кызыл казга* була. Кимчелек – бу критерий сүзне морфемадан һәм сүзтезмәдән аерырга мөмкинлек бирә, ләкин фразеологизмнан аермый;

г) синтаксик критерийны күрсәтүчеләрдән Л.В. Щерба, Е.Д. Поливанов, Л. Блумфилд, И.А. Бодуэн де Куртенэ, Э. Сепир, Р.О. Якобсон кебек галимнәрне санарга була. Алар *сүзне* җөмләнең потенциаль минимумы, ягъни минималь синтаксик берәмлек дип карыйлар. Моның кимчелеге – мөстәкыйль җөмлә кисәге була алмаган ярдәмче сүзләрне аермауда;

д) семантик критерий. А.А. Реформатский, Л. Ельмслев фикеренчә, аерым бер төшенчәне белдергән берәмлек – *сүз* дип атала [Реформатский, 1979; Ельмслев, 2006]. Сүзгә мәгънәнең идиоматиклылыгы хас, башкача әйткәндә, тулы сүз мәгънәсенең аны тәшкил иткән кисәкләрнең мәгънәсе белән бернинди уртаклыгы юк. Әмма бу да *сүзне* фразеологик берәмлектән яки терминологик тезмәдән аерып бетерми, чөнки алар да бер төшенчә белдерә ала. Шулай да күпчелек очракта сүзләр, шул исәптән кушма сүзләр дә, төшенчәне белдерә, атый. Фразеологик берәмлек исә объектны бер яктан характерлый, аңа экспрессив-эмоциональ бәя бирә, икенче объект белән чагыштыру, метафора аркылы субъектның объектка карата мөнәсәбәтен белдерә. Икенче төрле итеп әйтсәк, сүз – атама, фразеологизм – бәяләмә.

Күпмәгънәле төзелмәләр шулай ук *сүз* дип танылырга тиеш. Фразеологиядәге күпмәгънәлелек һәм омонимия очраклары практикада предикатив (фигыль булган) фразеологик берәмлекләрдә генә очрый;

е) сүзьясалыш критерие. Сүзьясагыч кушымчалар ярдәмендә яңа сүзләр ясаганда кушма сүзләр фразеологик берәмлекләрдән аерыла. Мәсәлән, аңлатмалы сүзлектә *ач күз* фразеологик берәмлек буларак бирелгән [Аңлатмалы..., 1977, с. 88]. Аннан *ач күзләнү* ясалган. Нәтиҗәдә *күзләнү* сүзе килеп чыккан. Югыйсә сүзьясагыч кушымча *күз* сүзенә генә түгел, *ачкүз* сүзенә кушыла. Димәк, *ачкүз* сүзьясагыч нигез була ала икән, бергә язылырга һәм кушма сүз дип танылырга тиеш, чөнки бер сүздән торган фразеологизм булмый. Нәкъ шул принциптан чыгып, *тимер юл – тимерьючлы*, *ике йөзле* ‘двуличный’ – *икейөзлелек* ‘двуличие, цинизм’ кебек берәмлекләр дә сүз буларак кабул ителергә тиеш;

ж) логик критерий. Тезмә сүз, гади сүз кебек үк, логика дәрәҗәсендә һәрвакыт төшенчәгә, ә фразеологик берәмлек ешрак фикри нәтиҗәгә (умозаключениегә) туры килә. Фразеологик берәмлек гади сүз белән тәңгәл түгел, ул гади сүзгә җөмлә кисәге булуы, ягъни функциясе ягыннан гына охшаш. Бу күренеш фразеологик берәмлекләрдән әйтемнәрне һәм мәкальләрне аерып чыгарырга да мөмкинлек бирә. Мәкальләр тәмамланган фикерне белдерәләр, димәк җөмлә була алалар, ә фразеологик берәмлекләр – җөмлә кисәге генә булып килә ала. Мәсәлән, *инә күзеннән үткәрү* – фразеологик берәмлек, ә *инә дә бүләк, дөя дә бүләк* – мәкаль [Аңлатмалы..., 1977, с. 401].

«Тезмә термин» белән «терминологик сүзтезмә» төшенчәләрен аермау очраклары еш күзәтелә, гәрчә алар шул ук тезмә сүз һәм ирекле сүзтезмә булып торсалар да. Һәм аларны аеру да шул ук критерийларга нигезләнә.

Сүз чикләрен билгеләү, аны телдәге башка берәмлекләрдән аеру критерийлары моның белән генә чикләнми әлбәттә. Кайбер галимнәр фикеренчә, аларның саны 70 ләп исәпләнә.

Йомгаклап әйткәндә, югарыда санап үткән критерийларның

берсе дә барлык төр конструкцияләрне дә аера алырлык бердәнбер критерий була алмый. Һәр очракта төрле критерийгә яки аларның комбинациясенә нигезләнеп эш итәргә тиеш булабыз. Кайвакытта берәмлекләрнең статусын төгәл билгеләү гомумән мөмкин түгел. Бу турыда Л.В. Щерба болай ди: «В природе нет нигде абсолютных границ. Нет их и в языке, и именно потому, что язык постоянно развивается, очень трудно безостаточно разграничить соприкасающиеся единицы. Здесь всегда существовало и существует множество переходных форм» [Щерба, 1974, с. 52]. Соңгы чорда тел белемендә барлыкка килгән яңа синлексикологик теория дә шуны раслый. Гомумән, бу төр тикшеренүләр, нәтиҗәдә, хәзерге вакытта төзелә торган сүзлекләрдә дә, теоретик хезмәтләрдә дә элек булган ялгыш һәм төгәлсезлекләрдән котылу өчен фәнни нигез тудыра һәм алга таба гомуми сүз теориясен үстерүгә өлеш кертә.

Әдәбият

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Сов. энциклопедия. 1966. 606 с.

Ахунҗанов Г.Х. Татар теленең идиомалары. Казан: Татар. кит. нәшр. 1972. 118 б.

Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. М.: Наука. 1982. 149 с.

Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка. М.: КомКнига, 2006. 248 с.

Жабелова Л.Ж. Сложные имена существительные в современном карачаево-балкарском языке. Нальчик: Эльбрус,1986. 108 с.

Кузнецов П.С. О принципах изучения грамматики. М.: URSS. 2003. 102 с.

Реформатский А.А. Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии. М.: Наука. 1979. 102 с.

Смирницкий А.И. К вопросу о слове (проблема «тождества слова») // Труды Института языкознания АН СССР. Т. 4. М., 1954.

Тагирова Ф.И. Различение сложных слов от сходных конструкций // Гуманитарные науки: Поиски и достижения. Казань: Фикер, 2004. С. 383–390.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 1 т. 476 б.; 1979. 2 т. 726 б.; 1981. 3 т. 832 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. 48 б.

Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге: Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 510 б.

Татарско-русский словарь: в 2 т. Казан: Мәгариф, 2007. Т. 1. 726 б.

Татарско-русский словарь: в 2 т. Казан: Мәгариф, 2007. Т. 2. 726 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. III т.: К. Казан: ТӘһСИ, 2017. 744 б.

Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л. 1974.

Таһирова Фәридә Инсан кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре